

МАДАНИЯТ ТААНУУ ИЛИМДЕРИ
КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
CULTUROLOGICAL SCIENCES

Муратбек Касей

**КЫРГЫЗ ЭЛДИК ЫРЧЫ-ОБОНЧУЛАРДЫН АТКАРУУЧУЛУК
 ӨНӨРҮНҮН ӨНҮГҮҮСҮНҮН САЛТТУУЛУГУ**

Муратбек Касей

**ТРАДИЦИОННОСТЬ РАЗВИТИЯ ИСПОЛНИТЕЛЬСКОГО ИСКУССТВА
 КЫРГЫЗСКИХ НАРОДНЫХ ПЕВЦОВ-МЕЛОДИСТОВ**

Muratbek Kasey

**TRADITIONAL DEVELOPMENT OF EXECUTIVE ART
 OF KYRGYZ PEOPLE MELODISTS**

УДК: 373.167.1(575.2)

Бул макалада кыргыз элинин ырчы-обончулук аткаруучулук өнөр мектеби нечен кылымдардан бери калыптануу менен өнүгүү жолунда болуп келүүсү, ошону менен бирге элдик музыкалык аткаруучулук маданиятында орчундуу орунду ээлеген багыттарынын бири катары каралат. Ошондой эле, элдик ырчы-обончулук аткаруучулугунун байыртадан бери келе жаткан салттуулугундагы өзгөчөлүктөрү жана көп түрдүү жанрдуулугу жагдайында өнүгүүсү каралат.

Негизги сөздөр: ырчы-обончулук, музыкалык маданият, аткаруучулук маданият, салттык аткаруучулук, салттуулук, обондуулук, эмоционалдуулук, музыкалуулук, интерпретациялоо.

В данной статье рассматривается развитие традиционного музыкального исполнительского искусства кыргызских певцов-мелодистов как одна из важнейших направлений музыкальной культуры кыргызского народа. А также исторические и культурологические аспекты формирования и развития кыргызской народной певческой школы. В связи с этим появилась возможность пристального изучения природно-культурологического феномена кыргызской народной певческой школы и особенность развития традиционного исполнительского искусства.

Ключевые слова: певцы-мелодисты, музыкальная культура, исполнительская культура, традиционное исполнительство, импровизатор, эмоциональность, музыкальная интерпретация.

This article deals with the development of the traditional musical performing arts of Kyrgyz melodist singers as one of the most important directions of the musical culture of the Kyrgyz people. As well as historical and cultural aspects of the formation and development of the Kyrgyz folk singing school. In this regard, it became possible to closely study the natural and cultural phenomenon of the Kyrgyz folk singing school and the peculiarity of the development of the traditional performing arts.

Key words: singers, melodists, musical culture, performing culture, traditional performance, improvisation, emotionality, musical interpretation.

Байыркы кыргыз элинин маданиятында, улуу мурас катары саналган анын оозеки адабиятынан, көркөм өнөрүнөн кем калышпаган ырчы-обончулук мурасы, элдик музыкалык аткаруучулук маданиятында орчундуу оорунду элейт. Ал өзүнчө өзгөчөлүктөгү касиетке ээ. Мындай өнөрдүн ээсинин касиеттүү өзгөчөлүгү, анын ырчылыгы менен катар, обончу да, ошону менен бирге акын да болгондугунда. Ырчылар обондорун өзүлөрүнүн философиялык терең мазмундуу керемет ыр саптарына жазышкан.

Элдик ырчы-обончулук аткаруучулук өнөр, өзүнүн көп түрдүү жанрдуулугу жана интонациялык байлыгы жагынан, байыркы булактарынын салттуулукта сакталышынын мыйзам ченемдүүлүгү жана алардын диалектикасынын байыркы элдин социалдык-тарыхый жашоосу менен эриш-аркактуулукта өнүгүүсү аркылуу баалуулукта өзгөчөлөнөт. Музыкалык-улуттук диалекттердин аркасында, өзүнө тиешелүү мүнөздүүлүгү менен өзгөчөлөнгөн, элдик ырчылык-обончулук менен аткаруучулук маданияттын этностук бүтүндүүлүгү жатат. Бул сферада, биз музыкалык-поэтикалык тил менен аналитикалык-интерпретациялык чыгармачыл ишмердүүлүктүн философиялык көз караштагы диалектикасын көрө алабыз.

Кандай гана дастанды, же акындык термени, же аспаптык күүнү албайлы, сөзсүз түрдө алардын өзөгүнүн негизинде обон орун алгандыгын жазбай байкайбыз. Демек, элдик музыкалык маданиятында, ырчы-обончулук дастан айтуучулук жана төкмө акындык өнөрлөрү менен катар, эл ичинде байыртадан бери диалектикалык тыгыз байланыштагы тынымсыз салттуу өнүгүү жолунда болгондугун көрөбүз. Нечендеген чыгаан ырчы-обончулар кезеги менен калың элдин ичинен суурулуп чыгып, элдик нукура ырчылык аткаруучулук өнөрүн, салттуу атка-

руучулук мектебине айлантып, классикалык үлгү катары, муундан-муунга өткөрүп, өнүктүрүп келишти.

Кыргыз элдик ырчы-обончулук аткаруучулук өнөрүнүн салттуулугу жөнүндө сөз кылганда, маданият таануучулук көз карашта көңүлгө ала турган көп түрдүү ой-толгоолордогу төмөндөгүдөй критерийлерди кароого болот:

1. Элдин ырчы-обончулук өнөр маданиятынын салттуу түрдө өнүгүүсү жана анын музыкалык мурас катары баалуулугу: ал баалуулук элибиздин улуу ырчыларынан болгон Сартпай, Боогачы, Атай, Муса, Калмурат, Мыскал ж. б. ырчылык аткаруучулук өнөрү. Алардын аткаруучулук стили, манерасы, ыкмалары – мектеби болуп саналышы;

2. Кыргыз элдик классикалык ырларынын улуттук музыкалык мурас катары каралышы;

3. Кыргыз элдик ырчы-обончулук өнөрүн маданият таануучулук аспектиде кароого, анын тарыхый маанилүүлүгүнүн эске алынышы. Философиялык-эстетикалык ой-толгоолорго таянуу менен, элдик ырчы-обончулук өнөрдүн ар кандай булактарына негиз кылып, анын көркөм табиятын маданият таануучулук теориясында чагылдырылышы.

Элдик классикалык чыгармага айланган обондуу ырлар («Үкөй», «Күйдүм чок», «Алымкан», «Ой булбул», «А, койчу», «Окудуң борбор шаарынан», «Алма алам», «Ойгоном» ж. б.), байыртадан салтка айланган өзүлөрүнүн формасынын түзүлүшү, кайрыктарынын обондук курулушу, кульминациялык чеги жагдайында, ырчыдан динамикалык көркөм каражаттарды чебер колдонууну, ырдоо үнүнүн жагымдуу тембрдүүлүгү менен катар, күч-кубаттуу энергиялуулугун, кенен көмөкөйлүүлүгүн талап кылат.

Маданият таануучулук ой-толгоо менен айтканда, кыргыз элдик ырчы-обончулардын чыгармачылыгына табиятынан өз алдынча изденүү менен мазмундалган көркөмдүүлүк мүнөздүү. Мындай мүнөз алардын салттуулугун сактаган темаларга айланган. Мисалга алсак, андай салттуу мүнөздүү теманы атактуу ырчы-обончу жана төкмө-акын Боогачынын (1867-1935) музыкалык тил менен ачык, образдуу сүрөттөлгөн, ырдоонун чеберчилигин, салттуулугун, көркөм-кооз кайрыктарынын мукамдуулугун көрсөткөн айтылуу “Үкөй” аттуу ырынан таба алабыз. Бул жагдайда, элдик ырчылык өнөрүнүн классиги Муса Баетовго (1902-1949) таандык болгон, ырчы-обончунун чыгармачылыгынын туу чокуларынын биринен болгон – “Сагынам” аттуу дагы бир ыр тууралуу айтпай кете албайбыз. Анда, жогору көздөй чечкиндүү түрдө көкөлөтө созуу менен учуп чыккан обондо, күчтүү сезимдүүлүк жана кубаттуулук менен чагылдырылган образдуу сүрөттөлгөн тема куюлушкан айкалышуу менен шайкештикте абдан туура берилген.

Залкар ырчы Мусанын өзүнүн аткаруусундагы «Кыздарай», «Окудум борбор шаарынан», «Арпанын Ала-Тоосунан», «Сагынам», сыяктуу ондогон классикалык ырларын бүгүнкү күндүн жаш таланттардын

аткаруусунда обого жаңырууда. Анткени, залкар ырчынын мектеби жалпы элдин сөөгүнө сиңип, каны менен аралашкан. Анын табиятынан жан эргите кубулжуган, элдик нуктагы, көркөм-кооз боёктуу келген, үнүнүн бийиктик ченеми кенен, уккулуктуу, кубаттуу чыккан лирикалуу үн Мусага, байыркы элдик ырчы-обончулуктун салттуулугунан оошкон.

Ырчылардын чыгарманы интерпретациялоодогу эң негизги аткаруучулук сапаттары, өздөштүрүлгөн ырдын же жаңы жаралган чыгарманын мүнөзүнө жараша кыймылы, өңү-келбети, мимикасы, кабак-кашы образдуу өзгөрүү менен угуучуларга тартууланган. Алардын ырдоо мезгилиндеги мындай мүнөздөгү диалектикалык тыгыз байланыштагы сапаттары, ырдабай, жөн гана жай баракат жүргөндөгүгө салыштырмалуу, асман менен жердей айырмасы болгон. Анын мындай өзгөчөлүгү, ар бир чыгарманы аткарууда, ал бүтүндөй жан дили менен аткарылуучу ырдын образына сүңгүп киргендигинде болгон. Демек, философиялык ой-толгоо менен айтканда, кандай гана ырчы-аткаруучу болбосун, аткарыла турган чыгарманын өзүнө мүнөздүү образдуулугун салттуулук аткаруучулуктан четтеп, башкача жол менен эч качан ачып бере албайт эле.

Аткаруучулуктун салттуулугунун эң жогорку чеберчилигин, маданиятынын бийиктигин Мусанын терең ойлуу мүнөздөгү, салмактуу, жүрүштөгү «Ойгоном» аттуу ырынан да көрө алабыз. Ырда, бозойдун ашыктыкка болгон кусалыгы баяндалат. Ыр, обону сөзү менен айкалыша төп келишип, созулмалуулугу, мазмундуулугу артып, «оо-ой», «ии-ий» созулма үндүүлөр менен көркөмдөлүп, армандын мүнөзүн берүү менен бирге, ажары ачылган. Ыр созулмалуу аткарылып, кийинки куплеттеринин жүрүшү жандануу менен, кайрыктарында кенен өнүгүү болуп өтүп, акыркы куплетинде ал өнүгүү кульминацияга жеткирилүү менен аяктайт.

Мусанын аткаруучулук чеберчилиги менен катар, чыгармачылыгынын эң жогорку бийиктикке жеткен салттуулугун, анын улуу акын Токтогулдун сөзүнө жазылган «Туткун ыры» аттуу чыгармасынан өзгөчө таасын көрө алабыз. Бул ырдын мазмунунан жана обондуулугунан башка ырларга салыштырмалуу бир топ өзгөчөлүктөрүн байкабыз. Анын кайрыктарынан классикалык жаңы нуктагы интонациялык табылгаларды көрөбүз. Ошондой болсо да, ал ырдын мүнөзү элдик обончулуктун салттуулугунан четтебестен, ырчы элдик нуктагы кайрыктарды созулмалуу үндүүлөрдө, кенен өнүктүрүү жолуна салган. Кенен созулмалуу, терең ойлуу, токтоо жүрүштөгү бул ырдын обону муңдуу болгону менен, сөзү менен айкалыша мукамдуу да, жагымдуу да угулат [1].

1939-жылы Москвада, кыргыз адабияты менен искусствосунун он күндүгү (Биринчи Декадасы) болуп өтөт. Союздар Үйүнүн Колонна залынан Мусанын аткаруусунда «Туткун ырын» уккан атактуу музыка таануучу В. Виноградов, ал жөнүндө өзүнүн эскермелеринде мындайча жазган:

«Ырчыны Муса деп аташкан. Ал Токтогулдун Сибирде сүргүндө жүргөн мезгилинде, ой-толгоосун, кайгы-капасын чагылдырган ыр саптарына жазган, өзүнүн «Туткун ыры» аттуу обондуу чыгармасын аткарды. Ал туткундардын онтоп-сыздоолорун сүрөттөгөн төмөнкү үндүн бир октавага жогору өтүүсү менен башталат. Мусанын үнү, асманга канат кагып, көкөлөй учуп чыгып, мелтидеп калкыган бүркүт сымал, бийик нотада созолонду. Андан соң, көкөлөй созолонгон ал үн, акырындык менен төмөн карай жай жылмыша түшүп, ырчынын кайрадан өтө чоң күч-кубаттуулукта, стихиялуулуктун кабелтең өлчөмүндө ачылуу менен, чын жүрөктөн чыккан таасирдүү, уккулуктуу, жагымдуу үнү кульминацияга (децима аралыгындагы үнгө көтөрүлүп) умтулду. Кульминациядан кийин, обондун күч кубаттуулугу басаңдоо менен кайрадан адепки абалына барды. Бирок, үн өзүнүн тунуктугун, көркөм-кооз боёгун жоготкон жок. Акыркы кайрыкты аяктай эмоционалдык кызуулуктун күч-кубаты басаңдады. Ушундай керемет обондуу ырдын образдуу мазмунун, өтө кылдаттык менен сезе билгичтикте, жүрөгүнө өтө жакын тутуу менен, ага абдан берилгендикте интерпретациялаган аткаруучу, анын автору эле.

Мусаны биринчи угушкан москвалык менин жолдошторум, танапис учурунда: «Бул эң сонун!»; «Кандай укмуштуудай талант! Ушундай кенен дем алууга жөндөмдүү ырчыларды мен кезиктире алган эмесмин»; «Абдан кенен көлөмдүү, колориттүү бул үн, кең мейкиндик менен болгон байланышына көңүлдү бурат»; «Ооба, анын угуучуларды өзүнө багындырган жаркын-жагымдуу келбети, табиятынан, элдик маданияттан болот», - дешип, мына ушундай таасирленүү, суктануу менен ойлорун айтышкан» [2]. Демек, залкар ырчыда, жеке эле обончулуктун гана эмес, аткаруучулук маданияттын бийиктиги менен катар, анын салттуулугун ачык көрөбүз.

Маданият таануучулук ой-толгоолор менен караганда, негизинен кыргыз элдик ырчылык аткаруучулук маданиятына “а”, “и”, “о” сыяктуу созулмалуу, кенен кайрыктуу чыгармалардын салттуулугу мүнөздүү. Музыка таануучулук жагдайынан алганда, мындай созулмалуу мүнөздө ырдоонун фальцеттик салттуу ыкмасын колдонуу элдик ырчыларда кенен кездешкен. Бул ыкманы, өзгөчө бизге дареги кеңири белгилүү болгон, залкар ырчы-обончу, комузчу-күүчү Атай Огонбаевдин (1900-1949) ырчылык аткаруучулугуна мүнөздүүлүгүнөн билебиз. Атай табиятынан лирик ырчы жана обончу. Фальцеттик ырдоо ыкмасын Атайдын өзүнүн аткаруусундагы ырларынын дээрлик көпчүлүгүнөн кезиктиребиз. Мисалы, анын «Ой, булбул» аттуу ырынын обону адеп, негизги обондуу темадагы комуздун киришүүсүнүн сонунан, «ээ-ии» созулмалуу үндүүлөрдө башталып, «Ой булбул» деген сөздөр менен уланып, ар бир кайрыктын аягында «ой» деген сырдык сөздөр коштолот. Токтоо келип, созолонто созулган ырдын биринчи бөлүмүндөгү обону, экинчи бөлүмүндө «күйгөн» мүнөзүн-

дөгү өксүгөн кайрыктар жандана, фальцет ыкмасы колдонулуу менен, тез жүрүштө аткарылып, аягында баштапкы «Ой булбул» деген сөз бир нече кайталануусу менен, жүрүш жайлап, назиктене барып бүтөт. Ырда «аа-ии-ий», «ээ-ии-эй» сыяктуу созулмалар колдонулуп, ырдын элдик салттуу «күйгөн» жанрынын мүнөзү чагылдырылып, ажары ачыла мукамдуу аткарылгандыгын ачык көрөбүз [1].

Атай Огонбаевдин аткаруучулугун белгилүү музыка таануучу В. Виноградов мындайча мүнөздөйт:

«Ар бир кайрыгы кенен дем алуу аркылуу, өтө басым көрсөтүлүү менен, “э-и” жана “о-у” созулмалары менен аяктаган өтө кылдаттыкта аяр аткарылат. Жогорку кульминация чегиндеги фа-диез, соль-диез ноталарындагы созулмалар ырчынын фальцетке өтүүсү менен, күтүлбөгөн жерден дымы чыкпай, өтө назик жана жумшак үн менен төмөнкү нотага өтөт» [3.20]. Мындай мүнөздөмө Атайдын ырчылык аткаруучулук манерасынын улуулардан салттуу түрдө өткөндүгүн айганелеп турат. Атай кезегинде улуу төкмө-акын, комузчу-күүчү Токтогулдан (1964-1933) таалим алган. Токтогул болсо, өз мезгилинде атактуу Сартпай (1839-1919) ырчыдан таалим алган. Демек, мындан элдик ырчы-обончулуктун салттуулугу улам кийинки муунга өтүү өнүккөндүгүн көрөбүз. Токтогулдун обондорун, күүлөрүн, анын өзүнө таандык аткаруучулук чеберчилигин, ыкмаларын элге жайылтып, сактап калган Атай болгон. Токтогулдун башка шакирттерине (Калык, Алымкул, Коргоол, Шекербек ж.б.) салыштырмалуу Атайдын чыгармачылыгы жана аткаруучулугу ага жакын болгон. Анткени, Атай улуу ырчы-акындын, залкар күүчүнүн чыгармаларын интерпретациялоодо, кадимки өзүндөй аткарууга чыгармачылык изденүү менен аракет жасаган. Атай Токтогулдун түрдүү мүнөздөгү, жанрадагы обондорун күүлөрүн өздөштүрүп аткаруу менен, өзү да өзүнчө салттуу мүнөздөгү обондорду жана күүлөрдү жараткан.

Элдик салттуу ырчы-обончулук мектебин аздектеген, ачык кооз тембрлүү келген, лирикалык бийик тенор үндүү, кийинки мезгилдердеги атактуу ырчы Асек Жумабаевдин (1915-2005) аткаруусунда да, залкар ырчы-обончулардын, алардын ичинде өзгөчө Мусанын «Алма алам», «Сагынам», Токтогулдун сөзүнө жазылган «Туткун ыры», «Сыртпайдын ыры», «Калмураттын ыры», Атайдын «Эсимде», Абдрашиттин «Түшүмдө», Боогачынын «Үкөй» сыяктуу көптөгөн ырларын уксак көкүрөк толуп, көңүл кубанат. Ырчы-обончулуктун мындай салттуулугун улап, алардын үлгүсүндө Асек Жумабаев өзү да «Комузум», «Айтчы жаным», «Алмага», «Врач кыз» аттуу бир топ обондорду жаратып, жалпы элдин сүймөнчүлүгүнө айланган. Бул эки ырчыны салыштыра келсек, музыка таануучулук жагдайынан караганда, алардын үндөрүнүн тембрдик мүнөзү жагынан бир аз айырма болгону менен (Мусанын үнү жанга жагымдуу конур жыштыктуу мүнөздүү, ал эми Асектин үнү ачык, тунук жана бийиктиги менен айырмалан-

ган тембрлери) экөөнүн ырдоо үнү, аткаруучулук манералары, стили, үндөрүнүн көркөмдүк-кооздугу, бийиктик ченемдери, аткаруучулугунун салттуулугу, аткаруучулук чеберчилик маданиятынын жогорулугу окшош келип, алардын диалектикалык байланыштагы бүтүндүүлүгүнүн бирдей деңгээлде экендигин көрөбүз.

Асек Жумабаев өзүнүн эскерүүлөрүндө мындай деген: “Мен искусство майданына 1940-жылдардын башында келдим. Биринчи эмгек жолумду Нарын музыкалуу драма театрында иштөөдөн баштадым. Ошондон бери Мусанын ырларын угуп, үйрөнүүгө дилгирлендим. Мусаны көрбөй калсам да, ырларын радиодон кулак төшөп угуп, аны өтө кыйынчылык менен үйрөнүп, ырдап көнүкчүмүн. Анын ырлары жазылган грампластинкаларды магазиндерди кыдырып таап алып, көшөрүп угуп отуруп, өзүндөй аткарууга аракеттендим. Акыры, ал аракетим текке кеткен жок. Эл алдында сүйүктүү обончунун “Ойгоном”, “Сагынам”, “Алма алам”, “Окудум борбор шаарынан” деген лирикалык ырларын аткара баштадым. Ошентип, концерттерде жалпы угуучулар жакшы кабыл алып, “Экинчи Муса” аталып кеттим” [4, 12-б.]. Элдик ырчылык мектебинин өзүнө мүнөздүү болгон кенен, көкөлөтө созо аткаруучулук мүнөз салтка айланып, улам кийинки муундарга өтүп тургандыгын мына ушул таланттуу ырчы Асек Жумабаевден көрө алабыз.

Музыка таануучулук ой-толгоо менен айтканда, элибизде, жогоруда айтылгандай көмөкөйлүү келген, дем алуунун кенендиги, тембринин кооздугу менен айырмаланган ырчылар көп кездешкен. Мындай сапатка ээ болгон, табиятынан коңур, жанга жагымдуу тембрдеги үндүү келген, аткаруучулуктун маданиятын жогорку деңгээлге жеткирип, салттуулукту сактаган, аял-затынан чыккан залкар ырчылардын бири – Мыскал болду. Ырчылык өнөрдү жаш кезинен аркалаган залкар Мыскалдын философиясы – элдик ырчылык аткаруучулук өнөрүн коомчулуктун калың катмарына жеткирүү менен, байыркы элдин салттуу ырчылык мектебинин үлгүсүн сактоо болуп саналган.

Таланттуу музыкант, атактуу дирижер Асанкан Жумакматов өзүнүн эскерүүсүндө Мыскал жөнүндө мындайча жазып калтырган:

«Үнү ушунчалык кубаттуу, тембри баркыттай саал эркек чалыш Мыскал, комузда жакшы ойноп, ырдын ар бир сөзүн так, даана айтчу. Созгондо үнү ого бетер шаңшып, толкунду жаргандай, чарчабай-чаалыкпай чыкчу. 1958-жылы Москвадагы кыргыздын Экинчи Декадасында мен башкы дирижер жана көркөм жетекчи элем. Филармониядан Мыскал да барды. Чоң театрдын сахнасына кадимки кыргыздын боз үйүн тиктик. Жасалга абдан кооз эле. Концерт жүрүп жатты. Бир маалда Мыскал чыкты, ал элечек оронуп, комузун колго алып, ишеничтүү кадам менен басып келип, ийилип салам берип, отургучка отурду. Залда тынчтык өкүм сүрдү. Мыскал Токто-

гулдун сөзүнө жазылган Б. Эгинчиевдин «Алымкан» деген ырын комузун салмактуу чертип ырдай баштады. Анын эң кубаттуу үнү залды жарып, нукура кыргыздын салттуу ырынын колорити жаңырды. Ырдын экинчи куплетинде, үнүн бийик алып созгондо, көрүүчүлөр ыраазычылыгын билдирип, кол чаап жибершти. Мыскал андан да жогорку нотаны алып созгондо, таң калбаган адам калбады. Ошондо, кыргыздын феномен залкар таланты бар экенин түшүндүм» [5].

Философиялык ой-толгоо менен караганда, Мыскалдын “улуу ырчы” аталышы – анын эң жөнөкөйлүгүндө, бийик адамгерчилигинде, анын элдик нукура ырчы болгонунда. Ал канчалык алыс жолдо чарчап-чаалыгып келсе да, аны күтүп отургандардын көңүлүн калтырбай, концерттен кийин да, угуучуларга мукам ырларын тартуулап, далай узун түндөрдү ырдап өткөргөн. Чыгармаларын ырдаган сайын аламан байгеден чыккан тулпардай, шыгына шык кошулуп эргигүү менен аткарган. Мына ушундай сапаттары менен, аны залкар таланттар – Молдобасан, Калык, Осмонкул, Алымкул, Карамолдо, Ыбырай ж.б. бөтөнчө урматтаган. Мына ушунун баарынын бир бүтүндүү диалектикасы Мыскалдын “улуу ырчылыгын” тастыктап турат.

Мыскалдын аткаруучулугунун артыкчылыгы жана өзгөчөлүгү, ал өзүнүн репертуарын тандай билгендигинде, ырлардын ажарын ачып, өркүндөтүп ырдаганында, кандай гана ырды аткарбасын, ага гүлгүн жашоо бергенинде. Анын репертуарынан кеңири орун алган «Алымкан», «Кызыл гүл», «Күйдүм чок», «Ой булбул», «Карындаш», «Катка жооп», «Ак Бермет», «Колхоздогу курбума», «Укчу эркем», «Зууракан», «Эсте секет», «Ойло сен», дегеле атай берсек, аткарган ырларынын саны көп. Мыскалдын аткаруусундагы ал ырлар жеке эле жергебизде гана эмес, чет элдерге да кеңири белгилүү болгон.

Табиятынан таланттуу Мыскал, өзү да философиялык терең мазмундуу, эстетикалык таасирдүү бир топ обондорду чыгарган. Бирок, ал ырларды аткараар алдында, обону “элдики” деп койгон. Анткени, ал эч качан “мен”, “меники” деген эмес. Залкар ырчынын адамдык сапатындагы жөнөкөйлүүлүгү – улуулугу мына ушунда. Ал, көбүнчө Осмонкул төкмөнүн «Колхоздогу курбума», «Кызыгам кызыл гүлүнө», «Таалайлуу элдин бир кызы» сыяктуу ырларына, акындар Абдрасулдун «Колхозчунун күйгөнү», Көпбайдын «Карындаш» аттуу философиялык-эстетикалык терең мазмундуу ырларына шайкеш келген, элдик салттуулуктагы, философиялык-социалдык ой-толгоолордогу эң мыкты обондорду жараткан.

Залкар ырчынын обончулук чыгармачылыгы музыка таануучулук ой-толгоо менен айтканда, башка обончуларга салыштырмалуу обондуулугу, элдиктүүлүгү, өзүнө мүнөздүү ыргакуулугу, көркөм-кооздугу, оригиналдуулугу менен кескин түрдө айырмаланган. Анын «Колхоздогу курбума» ыры

куплеттик түзүлүштө жазылган. Ашыктык мүнөздөгү бул ырдын добуш бийиктик ченеми (диапазону) бир октаванын аралыгын камтыйт. Комуздун киришүүсү менен башталган негизги тема, жайыраак, ойлуу маанайда башталып, улам кийинки куплеттеринде бир аз жандануу пайда болот.

Атактуу ырчы өмүрүнүн аягына чейин кыргыз элдик ырчы-обончулук өнөрүн өркүндөтүү жолунда болуу менен, элдик ырчылык аткаруучулук өнөрдүн көкөлөтө созолонтуп ырдоо салтын улады. Элдик ырдоонун мындай салттуулугу, ак таңдай ырчылар Муса менен Атайда да бар экендигин жогоруда айттык. Бирок, үчөөнүн тең өзүлөрүнө гана мүнөздүү үндөрүнүн бири бирине окшобогон кайталангыс көркөм-кооздугу, аткаруучулук мыкты чеберчилиги, бийик маданияты бар. Алардын ар биринин өздөрүнүн диалектикалык байланыштагы бир бүтүндүү ырчылык мектеби бар десек жаңылышпайбыз. Булар кыргыз элдик ырчылык аткаруучулук өнөрдүн бийик туулары, аска- чокулары.

Ырчы-обончулуктун өзүнө гана мүнөздүү жаңы ыкмасын, стилин, көркөм каражатын, маданиятын жараткан Жумамүдүн Шералиев болду. Ал өз мезгилинде ырчы-обончулук өнөрдүн жаңы барагын ачты. Анткени, Жумамүдүндүн чыгармачылыгына, анын обончулук тилине кесиптик композитордук тил дагы таасирин бербей койгон жок. Бирок, ошондой болсо да, залкар обончу-композитордун табийгый көркөм чыгармачылык табити, элдик ырчылык аткаруучулуктун салттуулугунун таасиринин алдында калыптанып өнүккөндүгүн көрөбүз.

Залкар обончунун ырларынан илгертен келе жаткан обончулуктун салттуулугун «Созулма» аттуу ырынан да ачык көрө алабыз. Бул ырдын сөзү менен төп келишкен, кенен созулмалуу келген обону улуу муундагы ырчы-обончулардын нугунда жазылгандыгын баамдайбыз. Өзгөчө, элдик ыр «Кызыл гүл», «Кыздын ыры», залкар обончу Муса Баетовдун «Ойгоном» сыяктуу обондору менен үндөшүп кетет. Алгач назик келген ырдын обону, жай, кенен созулмалуу мүнөздөгү кайрыктар менен башталат. Ырдын үчүнчү кайрыгынан көбүнчө сегиздик ноталар үстөмдүк кылган обондун бир аз жандануусун байкайбыз. Анткени, бозойдун селкиге болгон арзуусу артып, анын айлынан алыс кете албай, бир көрүүнү көксөгөндүгү мүнөздөлөт. Демек, ыр эзелки элдик салттуу «күйгөн» жанрындагы ырларынын калыбында жаралгандыгын ачык байкайбыз.

Обончу-композитор өзүнүн чыгармаларынан таза сүйүүнүн адамдын турмушундагы эң назик, эң бир ыйык жана эң бир бийик сезим экендигин даана көрсөтүүгө, бүтүндөй чыгармачылык дарамети менен, адам баласынын жан дүйнөсүнүн назиктигин, анын кубанычын, санаасын ачып берүүгө аракеттенген. Залкардын жан эргиткен көптөгөн обондуу ырларын укканыбызда, композитордун көздөгөн максатына жеткендигин байкайбыз. Ал максат – эзелтеден бери сакталып келген элдин канына сиңген, жаны

менен барабар болгон, адам баласынын зор ырахаттануусуна алып келген жанга жагымдуу, кенен созулмалуу обондуу кайрыктарды табуу болгон.

Элдик ырчы-обончулардын чыгармачылыгында элдиктүүлүк, салттуу обондуулук, терең мазмундуулук, андагы этикалык маданияттын жогорулугу, адеп-ахлактын бийиктиги негизги орунда турат. Мындай чыгармачыл сапаттарды биз Жумамүдүн Шералиевден да көрө алабыз. Обондорунун мукамдуулугунан, каармандардын руханий ички дүйнөсүнүн этикалык маданиятынан кабар берип тургандыгын көрөбүз.

Элдик ырчы-обончулардын чыгармачылыгына мүнөздүү болгон сапаттарынын бири – ырчы-аткаруучулардын жекече көз карашында, атуулдук, коомдук орчундуу теманын да, лирикалык сүйүү темасын да, ар биринин өз ордун таба алышында. Буга мисал кылып атактуу «Жибек чач» ырын алсак болот. Мында, акыл-эстүүлүк, ой-толгоо менен көркөм-кооздуктун диалектикалык биримдиги, обончулук дараметтин табияты менен ырдын мазмунунун төп келишинде. Философиялык ой жүгүртүү менен айтканда, чыгармачылык менен изденүүнүн натыйжасындагы ыргактуулук табылгасы менен, музыкалык тилдин жаңылыгы тыгыз байланышып, бири-бирин толуктап турат. Ар бир ырчы-обончунун өзүнө гана мүнөздүү болгон чыгармачылык күчү, өзүнө гана таандык болгон обончулук дарамети бар.

Элдик салттуу обончулук тилди, ырчы-обончулардын бири-бирине окшоштура албайбыз. Анткени, чыгармачылык чыйыр жолдо, ар бир ырчы-обончу өзүнүн гана аткаруучулук жана чыгармачылык ыкмасын, табийгый көркөм каражаттарын таап, аны калыптандырууга жетишкен. Мына ушундай негизде жаралган “Кыздар ай”, “Бир башыңа тең болсом” (Муса), “Сагыныч”, “Күйдүм чок” (Атай), «Ырдап кой», «Карап койчу», (Жумамүдүн), “Карындаш”, “Кызыгам кызыл гүлүнө” (Мыскал) ж. б. ырлар эл ичине кеңири тарап, элдик ырлардын классикалык үлгүлөрүнө айланган. Ырчы-обончулардын кайсы гана ырын укпайлы, аны жазбай тааный алабыз. Алардын бүткүл чыгармачылыгынын уюткусу, ошол обончулуктун салттуулугунун негизинде жаралган оригиналдуу ырлары түздү.

Элдик ырчылык өнөрдү жаратып, сактап, өнүктүрүп, улам кийинки урпактар өздөрүнүн аткаруучулук дараметине жараша, автордун өзүндөй кылып аткарууга, алардын жолун жолдоого аракет жасашып, алардай өнөр ээси болууга бел байлашкандар аз эмес болгон. Бул жагдайда, алар эл ичинде салтка айланган устат-шакирттик жол менен өнөрлөрүн өркүндөтүшкөн.

XX кылымдын 60-жылдарынан баштап, кыргыз элдик ырчы-обончулук өнөрү жаңы багыттагы өнүгүүсүн улантты. Бул мезгилдерде, Рыспай Абдыкадыров, Калыйбек Тагаев, Аксуубай Атабаев, Жолдубай Кайыпов, Асанкалый Керимбаев, Мукан Рыскулбеков, Түгөлбай Казаков, Атайбек Бөдөшев,

Каныкей Эралиева сыяктуу ырчы-обончулар чыга келишти. Алардын чыгармачылыгы өз учурундагы элдин жашоо-турмушун, Ата-Мекенди, жаратылыштабиятты чагылдыруу менен, лирикалык, патриоттук, юмор-сатиралык ж. б. жанрлардагы ырлары жаралды. Ырчылардын аткаруучулук чеберчиликтери өнүгүү менен чыгармачылыгынын өнүгүү нугу, багыты жаңыча болгондугун ачык байкайбыз. Алардын мындай багытына европа жана орус музыкаларынын таасири тийгизгендигин көрө алабыз. Ошондой болсо да, таланттуу ырчы-обончулар элдик ырчылык аткаруучулуктун салттуулугун сактоо менен өнүгүү жолунда болушкан.

Кыргыз элдик ырчы-обончулук өнөрүнүн нечен кылымдар ичиндеги өнүгүү жолунун маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири – бул өнөрдү жаратып, аздектеп, бийик тутуп, барктап, аткаруучулук ыкмаларын өркүндөтүп, салттуулукту сактоо менен, профессионал-

дык жогорку деңгээлге жеткириши жана аны улам кийинки урпактарга өткөрүп берүү салттуулугу болуп эсептелет. Бүгүнкү күндө, ырчылык аткаруучулук маданият маселесинин актуалдуулугу мына ушунда.

Адабияттар:

1. Касей М. Кыргыз элдик ырчылык аткаруучулук өнөрүнүн тарыхы. Окуу китеби (музыкалык орто жана жогорку окуу жайлар үчүн). - Бишкек, 2015.
2. Виноградов В. Народные певцы и музыканты. - Москва, 1972.
3. Виноградов В. Атай Огонбаев. – Москва: Изд. «Советский композитор», 1960. - С. 20.
4. Жумабаев А. Менин жолум: эскерүүлөр. - Фрунзе: Кыргызстан, 1980.
5. Жумакматов А. Менин тагдырымдын оркестри. - Бишкек, 2009.

Рецензент: доктор искусствоведения, профессор Дүйшалиев К.Ш